

"TISU ilmiy tadqiqotlari xabarnomasi" ilmiy-uslubiy jurnali

<https://lib.tisu.uz>
ISSN 0000-0000

Жураев Абдуғаффор Сафарович,
Термиз агротехнологиялар ва инновацион ривожланиш институти ректори, иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

ДЕҲҚОНЧИЛИК - ФАРОВОНЛИКНИНГ МУҲИМ БЎҒИНИ

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистоннинг жанубий ҳудуди ҳисобланмиш Сурхондарё вилоятининг деҳқончилик соҳасидаги имкониялари, деҳқончиликнинг ривожланиш тарихи, деҳқончилик қилиш учун табиий-географик шароити илмий адабиёт ва манбаларга асосланиб таҳлил этилди. Шунингдек, вилоятнинг табиий шароитларига мос деҳқончилик турлари билан шуғулланишга ихтисослашган ҳудудлари кўриб чиқилди.

Калит сўзлар: Деҳқончилик, кластери, Авесто, Сополлитепа, Наврўзнома, Юнон-Бақтри, Кужула Кадфиз, Занг канали, модернизациялаш, диверсификация, пахта-тўқимачилик, ғаллачилик, мева-сабзавотчилик, узумчилик кластерлари.

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО - ВАЖНОЕ СВЯЗИ ПРОЦВЕТЕНИЯ

Аннотация. В данной статье на основе научной литературы и источников проанализированы возможности в области сельского хозяйства Сурхандарьинской области, которая является южным регионом Узбекистана, история развития сельского хозяйства, природно-географические условия для земледелия. Также были рассмотрены районы региона, специализирующиеся на типах земледелия, соответствующих природным условиям.

Ключевые слово: Земледелие, кластер, Авеста, Сополлитепа, Наврузнома, греко-бактриан, Куджула Кадфиз, канал Занг, модернизация, диверсификация, хлопково-текстильные, зерновые, плодоовощные, виноградарские кластеры.

AGRICULTURE IS AN IMPORTANT LINK OF PROSPERITY

Annotation. In this article, the opportunities in the field of agriculture of Surkhandarya region, which is the southern region of Uzbekistan, the history of the development of agriculture, the natural and geographical conditions for agriculture were analyzed based on scientific literature and sources. Also, areas of the region specializing in farming types suited to natural conditions were considered.

Key words: Farming, cluster, Avesta, Sopollitepa, Navro'znoma, Greco-Bactrian, Kujula Kadfiz, Zang channel, modernization, diversification, cotton-textile, grain, fruit and vegetable, viticulture clusters.

Кириш.

Давлатимиз раҳбарининг 2022 йил 25-мартдаги қарорига асосан тупроқ унумдорлиги ва пахта ҳосилдорлигини ошириш илмий асосланган алмашлаб экишни ва сугоришнинг янги технологияларини жорий этиш ҳамда ўсимликлар ҳимояси бўйича хизматларни йўлга қўйиш ва замонавий лабораторияларни барпо этиш таъкидланди. Деҳқончиликдаги янгиликлар ва илғор тажрибалар бўйича фермерларни ўқитиш учун ердан фойдаланувчи (кластер)ларга давлат бюджети маблағлари ҳисобидан ҳар гектар майдонга бир миллион сўмдан субсидия ажратилиши белгиланди [1]. Ердан фойдалувчилар учун ернинг бонитет бали амалдаги ставкаси 25 фоизга, 3 балл ва ундан ошган ҳолда 50 фоизга ер солигини камайтириш, деҳқончиликда янгича ёндашувлар соҳа мутахассисларига амалий имкониятлар учун катта йўл очилди [4].

Ер юзида инсоният пайдо бўлгандан кейин деҳқончилик ҳам шаклланиб бошлаганлиги тарихий манбаларда акс эттирилган. Осиё, хусусан, Марказий Осиё минтақаси ҳам

деҳқончиликнинг энг қадимий марказларидан ҳисоб-ланади. Юртимизнинг 3 минг йиллик тарихини ёритувчи ёзма манба ҳисобланган “Авесто”да “Деҳқончилик билан шуғулланиш уч минг мартаба ибодат қилишдан афзал” эканлиги битилган ва ушбу китобда ер онага қиёсланган [3, 143].

Мамлакатимизнинг жанубий ҳудуди Сурхон воҳасининг ҳам қулай табиати, серунум тупроғи, сув ва иқлим шароитларининг мавжудлиги узоқ даврлардан бошлаб ушбу ҳудуд аҳолисининг деҳқончилик билан шуғулланишларига шароит яратган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили.

Қадимдан Амударё бўйида истиқомат қилувчи воҳа аҳли суғорма деҳқончилик билан шуғулланишган. Хусусан, А.Асқаров, Ш.Шайдуллаев каби олимлар томонидан олиб борилган археологик тадқиқотлар натижалари шуни кўрсатадики, мамлакатимизда илк суғорма деҳқончилик қадимги Бақтрияда, яъни Сурхон воҳасида шакланган [4, 8-32].

Археолог А.Асқаров томонидан Сурхон воҳасининг жанубий қисмида жойлашган Сополлитепа ёдгорлиги археологик тадқиқ этилиб, қадимда деҳқончилик хўжалиги юксак ривож топган манзилгоҳ бўлганлиги исботланди. Сополлитепадаги деҳқончилик маданиятининг шаклланиши милоддан аввалги III минг йиллик охири–II минг йиллик бошла-рида (бронза даврида) шакланган, деган хулосага келинган. Шу жиҳатдан, воҳанинг деҳқончилик учун ўзлаш-тирилиши тўрт минг йилликдан кўпроқ тарихга эга [5, 40-43].

Деҳқончилик тарихи билан бево-сита боғлиқ ва уйғунлашган мавзу археолог Т.Шириновнинг Антик даврга

× МИЛОДДАН ОЛДИН 2000 ЙИЛЛАРДАН БОШЛАБ ДОИМИЙ СУҒОРИШ ТИЗИМИГА ЎТИШ ЖОРИЙ ЭТИЛА БОШЛАНГАН

оид деҳқончилик қуроллари ва уларни кейинги такомиллаштириш жараёнлари Ўрта Осиё ҳудудида узоқ ўтмишга бориб тақалиши илмий-тадқиқот ишларида ўз аксини топган. Шуларга асосан ҳам хулоса қилиш мумкинки, Моваруннаҳр (Сайхун ва Жайхун дарёлари оралиғи) деҳқончилиги дунёнинг бошқа деҳқончилик ҳудуд-ларига нисбатан узоқ ўтмишга эга эканлиги яъни Марказий Осиё қадим деҳқончилик марказларидан бири эканлигида намоён бўлади [6, 133].

Тадқиқот методологияси.

Мақола умум қабул қилинган методлар- қиёсий-мантиқий таҳлил, кетма-кетлик, холислик тамойиллари асосида ёритилган бўлиб, Сурхондарё вилояти деҳқончилигининг иқтисодий имкони-ятлари тадқиқ этилган.

Таҳлил ва натижалар.

Тадқиқот-ларнинг аниқлашича, милоддан аввалги давр яъни, Неолит давригача ҳам деҳқончиликда суғоришнинг лиман усули, яъни тоғ ва тоғолди минтақаларида сувни тўплаш

йўли билан сунъий суғоришни ихтиро қила бошлашган [7, 70]. Кейинчалик милоддан олдин 2000 йиллардан бошлаб доимий суғориш тизимига ўтиш жорий этила бошланган ва аввалги эрамиз бошларига келиб, суғориш усуллари бирмунча ўзлаштирилиб, аста-секинлик билан деҳқончиликнинг ривожига мос равишда каналлар чиқариш, ирригацион иншоотлар барпо этиш такомил-лаштириб борилган. Кейинчалик IX-XII асрда яшабган буюк мутафаккирлар Ал-Фаробий, Ал-Беруний, Ибн Сино, Ал-Хоразмий, Ал-Фаргоний, Ҳаким Ат-Термизий ва бошқалар деҳқончилик билан шуғулланишда уни табиат билан тенг мутоносиб равишда олиб боришни тавсия этишган [8, 19].

Қадимги Рим тарихчиси Ката Плиний (милодий I аср) Бақтрияни унумдор ерларга, буғдой экинзорларига бой мамлакат, у ерда шоли ва деҳқончиликнинг бошқа соҳалари юксак ривожланган, деб таърифлаган. Антик давр тарихчи ва географлари Суғдиёнага ҳам шундай таъриф берадилар.

Юнон-Бақтри давлати даврида маҳаллий ҳосилдорлик худоси Наҳид образи алоҳида эътиборда турган. Унга атаб махсус ибодатхоналар қурилган. Унинг ҳайкалчалари ибодатхоналарни безатиб турган. Сувга, ерга, қуёшга бўлган ҳурмат ва эътиқод кенг халқ оммасининг тасавурида алоҳида ўрин тутган.

Юртимизнинг жанубий ҳудудларини ҳам қамраб олган қадимий Юнон-Бақтрия Шарқнинг йирик давлати сифатида 120 йилдан ортик (Милоддан аввалги III–II асрлар), вақт яшади. Шу давр ичида унинг иқтисодиёти ва маданияти кенг ривожланди. Бунинг учун бу ўлкада ҳамма шарт-шароит мавжуд эди. Масалан, Қадимги Рим тарихчиси ва географи Квинт Курций Руф Бақтрияни «табиати ҳар хил, унумдор ерлари ва

Марғиёнада тоқларнинг зангларини йўғон, новда-ларининг узун бўлишига эътибор берилган

аҳолиси кўп, улар буғдой ва арпани кўп экади, бу ерда меваларнинг барча турлари ўсади, узумзор-боғларга бурканган. Ҳайвон боқишга қулай, йилқиси кўп, чопқир отларга ва экинзорларга бой мамлакат» деб таърифлайди. Шу билан бирга, Курций Руф Бақтриянинг катта бир қисмини даштлар эгаллаганлигини, сувсизлик туфайли ўз ҳолига ташлаб қўйилган баъзи вилоятларда на одамлар, на мевалар борлиги, понт (денгиз) дан эсаётган шамоллар текисликларга қумларни суриб келтиришини ҳам кўрсатиб ўтган.

Ёки бу шаклда: Қадимги Рим тарихчиси ва географи Квинт Курций Руф Бақтрияни «табиати ҳар хил, унумдор ерлари ва аҳолиси кўп, улар буғдой ва арпани кўп экади, бу ерда меваларнинг барча турлари ўсади, узумзор-боғларга бурканган. Ҳайвон боқишга қулай, йилқиси кўп, чопқир отларга ва экинзорларга бой мамлакат» деб таърифлайди.

Антик давр тарихчи ва географи Страбоннинг ёзишича, Марғиёна Юнон-Бақтрия давлатига қарашли бўлиб, у ерда суғорма деҳқончилик кенг ривожланган, мамлакат ҳосилдор боғларга ва унумдор бошоқли экинзорларга бурканган. Марғиёнада тоқларнинг зангларини йўғон, новда-ларининг узун бўлишига эътибор берилган.

Милоддан аввалги 140 йилларда Шимол-Ғарбий Хитойдан келган бешта гуруҳдан иборат юзчилар (тоҳарлар) Сўғд ерлари орқали Амударёнинг ўрта оқимидаги Бақтрияга тегишли бўлган ерларни босиб олдилар. Гуйшуан

қабиласининг ябғуси Кужула Кадфиз бу қабилаларни ўзаро бирлаштириб, Кушон давлатига асос солди (мил.авв. I аср охири-мил. I асрнинг 1 ярми). Баъзи маълумотларда бу давлатнинг дастлабки пойтахти Далварзинтепа (Сурхондарёда) бўлган-лиги айтилади.

Кужула Кадфиз даврида подшолик ҳудуди анча кенгайиб, унинг таркибига ҳозирги Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудлари, Жанубий Тожикистон, Афғонистон ва Кашмир ерлари қўшиб олинган. Археологлар Кушонлар даврига оид Баграм, Балх, Беган, Сурх-Кўтал (Афғонистон), Косамби (Ҳиндистон), Сирсуks, Таксила (Покистон), Айритом, Бозорқалъа, Далварзинтепа, Зартепа, Термиз, Холчаён, Хайрободтепа (Ўзбекистон), Кайқубодшоҳ, Кўҳнақалъа, Шаҳринав, Мунчоқтепа (Тожикистон) ёдгорлик-ларида тадқиқотлар олиб боришган [5, 40].

Ўзбекистон жанубидаги Занг канали ва бошқа каналлар, Дарғом канали ва Бухоро воҳасидаги каналлар, шунингдек, Тожикистон жанубидаги каналлар Кушон подшолиги даврида қазилган муҳиа сугориш иншоатлари эди. Шунинг ҳам таъкидлаш лозимки, археологик топилмаларнинг гувоҳлик беришича, Кушон подшолиги даврда ўлкада сунъий сугориш тизимлари бир мунча ривожланганлигини ҳисобга олмаганда, деҳқончилик техникаси жуда секинлик билан такомиллашган. Бу даврда ясалган деҳқончилик қуроллари ниҳоятда соддалиги билан ажралиб туради [9].

Талли-Барзуда олиб борилган қазилмалар жараёнида Кушон подшо-лиги даврга тегишли деҳқончилик қуроли-омочнинг темирдан ясалган тиши топилган.

Милодий I асрдан бошлаб, Ўрта Осиёда дон янчиш учун ёрғучоқлардан кенг фойдаланишга ўтилган. Дастлабки ёрғучоқлар нисбатан кичкина бўлиб, улар кўпроқ қаттиқ тошлардан ясалган. Кейинчалик, яъни III-IV асрларга келиб уларнинг ўрнини айлана шаклдаги тегирмон тош-ёрғучоқлар эгаллаган. Ёзма манбалар ва археологик топилмаларнинг гувоҳлик беришича, бу даврда техникавий, озуқабоп, полиз, боғдорчилик ва бошқа экинлар кенг тарқалган.

Кушонлар даври деҳқонлари донли, дуккакли экинларнинг маҳаллий ша-роитга мослашган серҳосил навларнинг вужудга келтиришган. Хоразмда III-IV асрларда турли хил узумлар етиштирилган. Ўрта Осиёда етиш-тирилган ва авлоддан-авлодга такомил-лаштирилиб борилган халқ селекцияси намуналарини қўшни халқлар (жумладан, хитойликлар беда ва пахта уруғларини) олиб кетишган.

Жумладан, Ал-Ҳаким Терми-зийнинг “Наврўзнома” асарида (уқиши ўз умрининг кўпини астрономияга сарфлаганлигини, юлдуз ва бошқа сайёраларни чиқиш ва ботишларини, ҳолатларини ўрганиб, яхши ёки ёмонлик аломатларга олиб келиш-лигини кузатган) деҳқонлар экинларни шунга қараб эксалар ҳосил мўл ёки кам бўлишлиги ҳақида маълумот қолдирганлар.

Мисрда яшовчи зироаткор аҳолининг деҳқончиликдаги ҳосилдор-лиги Нил дарёси сувининг миқдорига боғлиқ бўлиб, қадимдан дарё оқимидаги мавсумий ва даврий ўзгаришларни белгилаб туриш учун сув ўлчагич иншоотлари ўрнатилган. Халифалик таркибига киргач Мисрдаги вайрон бўлган ушбу сув ўлчагичларни қайта тиклаш ишлари олиб борилди. Нилометрни қайта тиклаш ишларига IX асрда халифалик маркази Боғдодаги “Байт-ул Ҳикма”да фаолият юритган мовароуннаҳрлик мутафаккир, буюк астроном ва математик бобомиз Аҳмад Ал-Фарғоний бошчилик қилиб, унинг ҳисоб-китоблари асосида тикланди. Нил дарёсидаги (Нилометр) сув ўлчаш асбобининг қайта ишга туширилиши натижасида деҳқончилик қайта ривож топиб, зироаткор аҳолининг турмуш тарзи яхшиланди.

Шунинг қайд этмоқ керакки, Ўзбекистон ҳудудида XIV- XV асрларга келиб тоғ олди минтақаларида сугоришни кориз усуллари, яъни қудуқ қазил

билан ер ости сувларини ўзаро бириктириб далага сув чиқариш ва экинларни суғориш усуллари ҳам ишлаб чиқилган ва қўлланилган. Бу ноёб иншоотлар Самарқанд, Навоий, Қашқадарё, Сурхондарё минтақаларида ҳозиргача сақланиб қолган [10, 28].

Амир Темур фармойиши билан ўша даврда уч ва беш далали алмашлаб экиш жорий этилган ва бир дала тупроқ унумдорлигини тиклаш мақсадида тоза шудгор ҳолатида сақланган. Қуёш нуридан, ҳароратдан ва ёгин-гарчиликдан тўлиқ фойдаланиш мақсадида кузги ва баҳорги экинлардан бўшаган ерларга доимий равишда оралиқ экинлар экиш жорий этилган. Имкони бўлган жойларда бир майдондан уч мартагача ҳосил етиштирилган. Ариқларни тозалашда чиққан лойқа тупроқларни, эскирган девор ва тепалик тупроқларини ҳам ўғит сифатида ерга солишни ёки гўнгни тупроқ билан аралаштириб қўллашни ҳам тавсия этганлиги адабиётларда эътибор этилган.

Амир Темур бобомиз Чингизхон вайрон этган иншоотларни барчасини тиклаб яна янги каналларни нафақат мамлакатимизда бунёд этди, ҳатто “Тоғли Қорабоғ” да (Озарбайжонда) “Барлос” каналини қаздириб, у ерларни ҳам боғ-роққа айлантирдики, ҳозирги кунда ҳам ушбу каналдан фойдаланилмоқда. Шунингдек, бобомиз Амир Темур ўз салтанатининг турли хуудларида бунёд этилган

кўшқу саройлар, масжид-у мадрасалар ва бошқа иморат-у иншоотлар атрофида кўплаб, улкан боғ-роғлар яратган. Жумладан, салтанат маркази Самарқанд ва унинг атрофида ўн иккита катта боғ барпо этганлиги тарихий манбалар орқали маълум.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, бобомиз Амир Темур доимо ҳарбий ишлари билан машғул бўлиб, буюк салтанат барпо этиш билан бирга мамлакатни адолат билан бошқариб, унинг солиқ тизими ва ободончилик ишларига ҳам алоҳида эътибор қаратган. Бу жиҳатлар “Темур Тузуклари” даги қуйидаги жумлаларда ўз ифодасини топган: “Амр қилдимки, - деб ёзади соҳибқирон, - ҳосил пишиб етилмасдан бурун раиятдан молу жиҳот олинмасин. Ҳосил етилгач, ҳосилни учга бўлиб олсинлар. Агар раият солиқ тўловчи юбормасдан, солиқни ўзи келтириб берса, у ҳолда у ерга солиқ тўловчи юбормасинлар. Агарда солиқ олишга юборишга мажбур бўлсалар, улар солиқларни буйруқ бериш ва яхши сўз билан олсинлар; калтак арқон ишлатиб, ишни уриш-сўкишгача олиб бормасинлар. Яна амр этдимки, кимда-ким бирон саҳрони обод қилса ёки кориз (ер ости сувларини тортиб чиқарадиган иншоот) қурса, ё бирон боғ кўқартирса, ёхуд бирон хароб бўлиб ётган ерни обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч нарса олмасинлар, иккинчи йили ўз розилиги билан берганини олсинлар, учинчи йили қонун-қоидага мувофиқ хирож олсинлар”.

Амир Темур ўз салтанатида солиқ солиш тартиби, миқдори ва уни ундириш ишларини ҳам кузатиб борган. Солиқ ва ўлпон йиғувчиларнинг фаолияти устидан доимий назорат ўрнатган ҳамда бунда албатта мамлакатни обод этиб, унинг ривожига ўз ҳиссасини қўшувчи фуқароларга алоҳида эътибор қаратиб, турли имтиёзлар берилишини таъкидлаган.

✕
**Амир Темур ўз
салтанатида солиқ
солиш тартиби,
миқдори ва уни
ундириш ишларини ҳам
кузатиб борган**

×

Республиканинг барча ҳудудларини комплекс ижтимоий- иқтисодий ривожлантириш бўйича 2022- 2026 йилларга мўлжалланган дастурий лойиҳалар тасдиқланди

Мустақилликка эришгач Мирзачўл, Жиззах, Қарши, Бухоро, Сурхондарё чўлларини боғу-бустонга, гулзорларга айлантирган, ўнлаб сув омборларини бунёд этган, минглаб километрларга чўзилган каналлар ва иншоотларни қурилди [1].

Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни модернизациялаш ва диверсификация қилиш, маҳсулотни қайта ишлаш саноатини ривожлантириш борасида олиб борилган изчил ислохотлар натижасида аграр соҳада фаолият юритишнинг янги тизими - кластер усули жорий этилиши қишлоқ хўжалигида соҳасида катта имкониятларга йўл очилди.

Республиканинг барча ҳудудларини комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича 2022-2026 йилларга мўлжалланган дастурий лойиҳалар тасдиқланди. Унга кўра, пахта-тўқимачилик, галлачилик, мева-сабзавотчилик, узумчилик кластерлари томонидан бир неча юзлаб инвестициявий лойиҳалар амалга оширилиши кузда тугилди. Бунинг натижасида мамлакатимизда етиш-тирилаётган хомашёни қайта ишлаш имкониятига эга бўлиш орқали экспорт ҳажмини ҳам ошириш, қўшимча иш ўринларини яратиш ҳисобига халқимизнинг турмуш фаровонлигини янада оширишга замин яратилмоқда.

Хулоса.

Мустақил Ўзбекистон бугунги кунда илму-фан, техника, технологиялар, саноати ва деҳқон-чилиги ривожланган, галла ва пахта мустақиллигига эришди. Деҳқон-чиликнинг ривожланиши жамият тараққиёти билан бевосита боғлиқ бўлиб, бугунги кун деҳқончилик тизимида бутунлай катта ўзгаришлар содир бўлди.

Кластер усулида фаолият юритиш қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришда ресурсларни тежайдиган техника ва технологияларни жорий этиш, қишлоқ жойларга саноатни олиб кириш, янги иш ўринларини яратиш, юқори қўшилган қийматга эга тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш, инфратузилмани ривожлантиришда қўл келаётир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. 2022 йил 25 мартдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-179-сон "Пахта майдонларида тупроқ унумдорлигини ва ҳосилдорликни ошириш, суғоришнинг янги технологияларини жорий этишни қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарори.
2. Мирзиёев Ш. -Видеоанжуман шаклида ўтган иқтисодий ҳамкорлик ташкилотининг (ИХТ) 14-саммитида сўзлаган нутқи. Янги Ўзбекистон газетаси № 45 (301), 2021 йил 4 март.
3. Фуломов Я. - Хоразмнинг суғориш тарихи қадимги замонлардан ҳозиргача. Т. "Фан", 1959 й.
4. Асқаров А. Энг қадимги шаҳар. - Т., 2001.- Б. 8-32
5. Асқаров А.А. Поселение древних земледельцев на юге Узбекистана // ОНУ, 1971. № 8. С. 40-43;
6. Широин Т. Орудия производства и оружие эпохи бронзы Средне-азиатского Междуречья: по данным экспериментально-трассологического изучения. - Узбекская ССР: «Фан», 1986. - С. 133
7. Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари (Бақтрия мисолида): Тарих фан. докт... дисс. автореф.: -Самарканд: ЎзР ФА Археология институти, 2009. Б. 70.
8. Увватов У. Ал-Ҳаким Термизий (ҳаёти ва мероси) Тошкент: 2001
9. Ирригация Узбекистана. Том 1, Т. «Фан», 1975 г.
10. Орипов Р. -Зимние промежуточные культуры в земледелие Узбекистана, их влияние на плодородие почвы, урожайность хлопчатника и других культур (диссертация на сосискание ученой степени доктора с-х наук). Самарканд - 1982 г.
11. Навоий А. - «Маҳбуб ул -қулуб» - Том 13, Т. «Энциклопедия АнЎз», 1966 й.